

Георги Василев

*БЪЛГАРСКАТА „ЕРЕС“
И АНГЛИЙСКАТА РЕФОРМАЦИЯ*

София 2011

Рецензент доцент д-р Румен Генев
Редактор Ангелина Пенева

© Георги Василев, автор, 2011

www.bogomilism.eu

На корицата: Изображение от поредицата керамични плочки от някогашната църква в Тринг, Хердфордшир до Лондон, XIV век, в момента пазени в Британския музей. По-точно, това е сцената „Христос учи орача да оре“, която възпроизвежда епизод от българския апокриф „Повест за кръстното дърво“ на поп Йеремия, X век. Автор на фотографията – проф. Бойка Соколова, преподавател в Лондонския университет.

ISBN 978-954-321-829-5

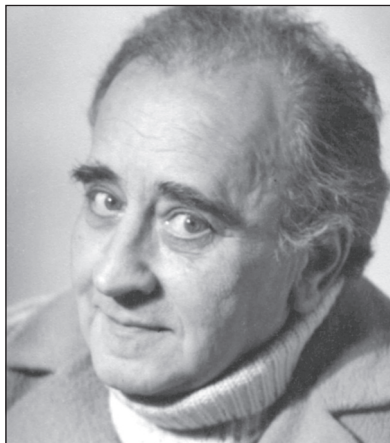
ГЕОРГИ ВАСИЛЕВ

БЪЛГАРСКАТА „ЕРЕС“

и АНГЛИЙСКАТА РЕФОРМАЦИЯ

(БОГОМИЛО-КАТАРСКИ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ
УИКЛИФ, ЛАНГЛАНД, ТИНДЕЙЛ, МИЛТЪН И БЛЕЙК)

„Но струва ми се, че при нашето богомилство има едно много важно нещо – богомилите са задали един въпрос, много важен за човечеството:

Може ли да съществува Бог, без да съществува дявол? Сиреч, може ли да съществува добро, без да съществува зло?“

Стефан Гечев,
интервю във в. „Ново слово“,
26.11.1994

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод

„ЕРЕСТА“ – ВРЪЗКА НА ОСТРОВА С КОНТИНЕНТА.....	7
Задачи и метод.....	7
Европейският произход.....	10

Глава първа

ДЖОН УИКЛИФ И ДУАЛИСТИЧНАТА ТЕОЛОГИЯ.....	22
„Хляб наш над друга субстанция“ (oure bread ouer othir substaunce).....	22
Дуалистична критика на католическата църква.....	28
От „българската ерес“ (haeresis bulgarorum) до „българския пример“ (exemplum bulgaricum) на разпространение на Светите писания на роден език.....	43
Приложение.....	51

Глава втора

ДУАЛИСТИЧНИ ИДЕИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА УИЛЯМ ТИНДЕЙЛ.....	53
Уилям Тиндейл – скритият дуалист.....	53
Дуализмът като реформационен потенциал.....	59
Приложение.....	84

Глава трета

ДУХОВНОТО РОДСТВО МЕЖДУ „ИЗГУБЕНИЯТ РАЙ“ И „ТАЙНАТА КНИГА“ НА БОГОМИЛИТЕ.....	86
Догадките за Милтъновата ерес и Милтъновата самоидентификация.....	86
Доктринални прояви.....	93
Европейският контекст на критиката срещу корупцията в католическата църква.....	105
Образност от богомилски апокрифи.....	111
Валдейските преноси от XVII век.....	127

Дуализмът като взаимодействието на културите във времето и пространството (interculturalité)	133
---	-----

Глава четвърта

НЕПРОУЧЕНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ: САМЮЕЛ МОРЛАНД, КОНРАД ФЮСЛИ И ЛИНЪС БРОКИТ	142
Мисията на Самюел Морланд.....	142
Наблюденията и анализите на Конрад Фюсли.....	154
Глобалният поглед на Линъс Брокит	159

Глава пета

ТРИАДАТА ДЖОН УИКЛИФ – ЯН ХУС – МАРТИН ЛУТЕР ИЛИ БЪЛГАРСКИЯТ ЕКСТЕРИТОРИАЛЕН ФАКТОР В ПРОЦЕСИТЕ НА РЕФОРМАЦИЯТА.....	165
Тезата на Дмитрий Лихачов за южно-славянското пред-Възраждане от XIV век.....	165
Ян Хус като приемник и защитник на идеите на Джон Уиклиф	173
Какво взема Мартин Лутер от Ян Хус?.....	178
Народното просвещение на богомилството като продължение на кирило-методиевото дело.....	184

Глава шеста

ДУАЛИЗМЪТ – СЛУЧАЙ НА НЕИЗЧЕРПАНО ВЛИЯНИЕ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО	187
Новата връзка Хенри Фюсли – Уилям Блейк.....	187
Европейски и цивилизационни приноси на богомилството и свързаните с него движения	193
Интелектуалният хоризонт на богомилството.....	196

Заклучение

АКТУАЛНОСТ НА БОГОМИЛСКОТО НАСЛЕДСТВО.....	204
--	-----

Приложение

ПАНОРАМА НА БОГОМИЛСКИ И АПОКРИФНИ ОБРАЗИ В АНГЛИЙСКАТА КУЛТУРА XII–XIX В.	209
--	-----

<i>Библиография</i>	240
---------------------------	-----

УВОД: „ЕРЕСТА“ – ВРЪЗКА НА ОСТРОВА С КОНТИНЕНТА

Задачи и метод

„Българската „ерес“ и английската Реформация (богомилско-катарски влияния върху Джон Уиклиф, Уилям Лангланд, Уилям Тиндейл и Джон Милтън)“ е ново изследване, продължение на предишния ми труд „Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура (Образът на Христос Орач в поемата Уилям Лангланд „Видението на Петър Орача“).¹ Поради непредвидено стечение на обстоятелствата основните текстове от „Българската ерес и английската Реформация (богомилско-катарски влияния върху Джон Уиклиф, Уилям Лангланд, Уилям Тиндейл и Джон Милтън)“ излязоха най-напред на английски в две издания – през 2005 г. година в София и през 2007 в САЩ и Англия.²

Оказва се, че английската пред-Реформация и Реформация в лицето на Джон Уиклиф (ок. 1324–1384) и Уилям Тиндейл (ок. 1494 – изгорен през 1536), са сериозно повлияни от дуалистичната философия, а Джон Милтън (1608–1674) в качеството си на реформатор препоръчва в свои трактати за модел на презвитерианската църква опростената църковна структура и практика на валдейците. А тя, както се знае, е заемка от катарските общини. Освен това Джон Милтън е черпил образност за поемите си „Изгубеният рай“ и „Възврънатиет рай“ от богомилски апокрифи. Наистина в предишната ми книга имаше гла-

¹ Публикуван след спечелена с конкурс субсидия от Министерство на културата от издателство „Корени“, София.

² *Dualist Ideas in the English Pre-Reformation and Reformation (Bogomil-Cathar Influence on Wycliffe, Tyndale, Langlanb and Milton)*. Sofia, BulKoreni. 2005.; *Heresy and the English Reformation (Bogomil-Cathar Influence on Wycliffe, Langland, Tyndale and Milton)*. McFarland & Publishers, Inc., Publishers. Jefferson NC, and London, 2007.

ва за Джон Уиклиф, но тук включената глава „Джон Уиклиф и богомилско-катарската теология“ съдържа нов аспект – с текстологичен анализ се изгражда хипотезата, че този реформатор е ползвал за основа на своя превод на Новия завет латинизиран вариант на кирило-методиева версия.¹ Предположение за ползване на такъв или гръцки източник на превода изказват още Шарл Шмит, Николай Осокин и Константин Иречек, но негова аргументирана защита се извършва за първи път в този труд.

Настоящото изследване има широк обхват във времето. То се пренася от Средновековието до английския Ренесанс, като възниква един важен въпрос, който рядко се разисква в историята на литературата, в медиевистиката и в социалните науки. Това е въпросът как е възможно, каква историческа логика определя факта, че ядро от ценности, възникнало през X–XI в., търпи допълнително развитие, освобождава нови духовни енергии, намира блестящо претворяване в XVII в. Разбира се, геният на Джон Милтън придава несравнима красота и величие на старите митове, творчески преработени от него. Оказва се, че още в единадесети век се е зародил един своеобразен хуманизъм, наречен от Димитър Ангелов евангелски хуманизъм², един порив към изява, който във всяка следваща епоха се осъвременява. Удивителното е, че развитието на тази тематика продължава във времето. Една следваща голяма фигура в английската литература и култура – Уилям Блейк, претворя дуалистични сюжети, използвайки апокрифни източници. Тоест от Средновековието са пренесени и индуцирани в по-късните времена, до английския Ренесанс и Новото време, забележителна образност, задълбочена философия, стремящи се да изяснят произхода на злото и да дадат на човека призвание за собственото му развитие.

Следователно задачите на този труд се определят, както следва:

¹ Светите братя, както е възприела науката, са превели само подборно евангелие – Апракос. В нашия случай става дума за превод, извършен от ученици и последователи на св. св. Кири и Методий.

² Ангелов, Д. „Богомилството“. София, 1993, с. 209–211.

- да се очертае присъствието на дуалистична философия и образност като трайна тенденция в английската литература и култура от Средновековието до XIX в.;
- по специално да се изтъкне и докаже идейната обвързаност на тримата реформатори и литературни творци Джон Уиклиф, Уилям Тиндейл и Джон Милтън с дуалистичната теология и практика;
- да се разкрие присъствието на богомилска и апокрифна образност в „Изгубеният рай“ и „Възврънатият рай“;
- да се посочат конкретни преноси на богомилска и апокрифна книжнина на острова;
- да се проследи богомилското влияние върху триадата европейски реформатори Джон Уиклиф – Ян Хус – Мартин Лутер.

За решаването на тези задачи е използван интердисциплинарен подход, в който са включени методи от следните дисциплини: сравнително литературознание, приложено преди всичко върху материал от Средновековието (пряка съпоставка на сюжети, образи, идеи, като неведнъж съпоставката се извършва между произведения на пет европейски литератури: старобългарска, византийска, италианска предренесансова и ренесансова, провансалска и английска средновековна и ренесансова; история на идеите, приложена в медиевистиката (типология на сходни идеи, генетични връзки и пътища на реалния пренос, адаптация на тези идеи на местна почва, запазване на типологичното ядро). Сравнителното литературознание и история на идеите е подходът на Иван Шишманов, когато се занимава с богомилското влияние в Западна Европа¹. В настоящия труд авторът се опира и върху история на религиите; върху теология и херменевтика на библейски текстове и апокрифи.

¹ Шишманов, И. „Литературна история на Възраждането в Италия“. София, 1934.

Европейският произход

Ще започнем с произхода на лолардите, които са английски еретици, придобили известност през XIV в. и които са последователи на първия голям реформатор – Джон Уиклиф. Разбира се, ние използваме названията ерес, еретици съвсем условно, защото в днешната европейска медиевистика тези движения са придобили определението народно християнство, народни реформационни движения или средновековни дисиденти. Освен отделеното им значително място в първата част на този труд, ще се връщаме към тях неведнъж, защото Уиклиф и лолардите са източник на идейно развитие в следващи етапи на английската история и култура.

През целия двадесети век, когато пишат за лолардите в Англия и тяхната богата книжнина, почти всички английски медиевисти ги възприемат като локално явление, тоест възникнало само на английска почва. Следователно, първият проблем, с който се сблъскваме, когато навлизаме в тази материя, е изолационизмът на английските колеги. Това разбиране стана господстващо в англоезичните страни. И в началото на нашия век американският изследовател Ендрю Ларсен в голям съвместен труд с английски автори затваря явлението „лолард“ категорично върху английска почва, като го свързва най-вече с дейността на Джон Уиклиф: „Предлагам за лолард да се приеме, този, който в периода след 1377 година споделя голяма част от вярванията на Джон Уиклиф и неговите идентифицируеми последователи“.¹ Друг американски историк Ендрю Коул счита, че това понятие е въведено от големия поет на английското средновековие Уилям Лангланс (1330–1387).² И той има известно основание, тъй като поемата на Уилям Лангланс „Видението на Петър Орача“ отделя внимание на лолардите. Ала в същото време водачът на лолардите Уиклиф предлага като положите-

¹ Larsen, A. Are all Lollards Lollards?. – In: Lollards and their Influence in Late Medieval England. Boydell&Brewer Ltd. 2003, p. 69.

² Cole, A. Langland and the Invention of Lollardy. – In: Lollards and their Influence in Late Medieval England. Boydell&Brewer Ltd, 2003.

лен пример моменти от практиката на „гръцката“ (православната) църква – *more Graecorum*¹, тоест прави континентална връзка, а Милтън в трактатите си и в споменатите вече поеми използва дуалистичната философия, която е с континентален произход.

Между другото, противоречия около произхода на лолардите се срещат и в английската литература. Британската енциклопедия дава дефиниция на името „лолард“, **която ясно говори за неговия континентален произход или поне за континентална връзка с фламандските бегарди**: „Терминът произлиза от думата *lollaerd*, среден нидерландски, която означава „шептящ“, „мърморещ“, и била използвана за фламандските бегарди, както и за други континентални групи, подозирани, че съчетават благочестивата си привидност с еретически вярвания“.² В този посока са и нашите търсения, като тезата ни, подкрепена с богата фактология, е по-категорична. Тя гласи, че лолардите и другите сходни прояви в английската история, са с европейско потекло и разклоненията им през вековете неведнъж са били в пряк контакт с дуалистични ереси от континента. Казано недвусмислено – английската ерес многократно е играла ролята на културен мост на острова с континентална Европа.

Авторитетният четиритомен труд „Институциите на църковната история в древни и нови времена“ от 1726 година на немския лутерански теолог Йохан Мосхаим предоставя богата колекция от извори, доказваща европейския произход на лолардите. Тук ще приведем само някои по-важни от тях:

Хоксемиус (*Hocsemius*), каноник от Лиеж, в своята книга *Gesta pontificum Leodiensium, lib. I, cap. 31* (in. Jo. Chapeavili *Gesta Pontificum Tungrensium et Leodiensium, tom.II, p.350&c.*) пише: „В същата година (1309), някои скитащи лицемери, които се наричаха лоларди (*Lollhards*) или „хвалеци Бога“ (*qui Lollhards sive deus laudantes vocabantur*), заблудиха някои ви-

¹ *Conclusiones Wyclif damnatae Londoniis in synodo.* – In: *Fasciculi zizaniorum magistri Johannis Wycliff cum tritico.* Ed. By Walter Shirley. London. 1858, p. 279.

² *Encyclopedia Britannica.* Vol. 14, 1970, p. 256.

дни жени в Ено и Брабант... Така този термин придоби също-то значение като термина „бегард“... Онези, които сега се наричат светски послушници, по-рано бяха наричани „лолардски братя“, както забелязва Barthol. Shobinger on Joach. Vadinius de collegiis, monastiriisque Germaniae veteris, li. I, p. 24. Сред много сведения на Мосхаим намираме още едно много съществено за нас – това на Bapt. Gramaye, препоръчан от самия Мосхаим като „човек добре познаващ страната си“. В своя труд *Antwerpia, lib.II, cap.VI.*, p.16, Gramaye дава сведение за лолардите, че са наричани още алексианци: „Алексианците, които се занимаваха с погребения, се увеличиха в Атверпен, като към тях се присъединяваха честни и набожни граждани. Те бяха наречени заради своята скромност, заради непретенциозния си и прост начин на живот матемани. Още, заради посвещението им на погребенията – лоларди и заради килиите си – килийни братя“.¹

Впрочем Мосхаим определено заключава, че английските лоларди, последователите на Уиклиф, са наречени с вносен, белгийски термин „лоларди“ (by a vulgar term of reproach brought from Belgium into England, Lollards).² Данните на Мосхаим са реферирани и ползвани от Чарлз Хенри Ли във втори том на неговата „История на инквизицията в Средновековието“.³

Ще добавим наблюдения и от други извори. Един от най-големите авторитети в изследването на дуалистичните движения Игнац фон Дьолингер привежда редица документи за присъствие на лоларди в Европа, цитирайки була на папа Бонифаций IX. Тя изяснява, че наричаните на народен език *Beghardi* или *Lolhardi* и *Swestriones*, разпространени в различни краища на Германия, са „всъщност бедняци – *fratricelli*“⁴. Става дума за края на XIV

¹ Тук ползваме Murdock's translation of Mosheim's *Ecclesiastical History from the Birth of Our Saviour to the Eighteenth Century*. Book III. Part.II. Chap.II. Boston&London, 1802, p. 393. Оригиналното заглавие е *Institutionum Historiae Ecclesiasticae antiquioris et recentioris, libri IV*. Frankfurt & Leipzig, 1726.

² *Ibid*, p. 381.

³ Lea, H.-Ch. *A History of the Inquisition of the Middle Ages*. Vol. II, London. 1888, p. 368.

⁴ Döllinger, Ign. von. *Dokumente vornemlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer*, München, 1890, p. 381.

в. или за началото на XV в., тъй като Бонифаций IX папства в периода 1389–1404. Официалният папски документ ни дава две съществени информации. Първата, съзвучна със сведенията на Мосхаим, е, че лолардите са разновидност на бегарди (beghardi) и „братчета“ (fratricelli), като от същия документ се вижда, че лолардите са били в полезрението и на предшественика на Бонифаций IX – папа Йоан XX (1316–1334). Явно лолардите са явление от системата континенталните ереси в Европа, документирано в анализите на католическата църква. Според втората информация, щом германските лоларди са бегарди (нали това бе дефиницията и на Британската енциклопедия), то техният произход е в XII в., както основателно сочи Малкълм Ламберт в книгата си „Средновековната ерес“¹, защото от тогава са данните за поява на бегарди. Така че се установява се тждественост между лоларди и бегарди на европейска почва в XII в.

Сведения от XV в., подобни на папската була, предлага пак Игнац фон Дьолингер, цитирайки документ от държавната библиотека във Франкфурт. Документът споменава булата на Бонифаций IX, като в същото време добавя нови детайли: някои от еретиците-лоларди са грамотни, спечелили са симпатията на маги-стри по теология и на учени мъже. Еретиците казвали, че следват живота на Христа и на апостолите и нещо специфично – „не приемат никакви светци“². Освен това отричали правото на свещеник, извършил смъртен грях, да освещава.³ Последните три факта са характеристика на катарите, които наричат себе си нови апостоли, които отхвърлят светците и правото на свещеник, допуснал грях, да черкува. В документа следват и други познати катарски характеристики – препоръчва се изповедта да се отправя пряко към Бога⁴, а индулгенциите да не се зачитат⁵.

¹ Lambert, M. *Medieval Heresy (Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation)*. Oxford, 2002, 3rd edition, p. 200.

² Döllinger, Ign. von, *op. cit.*, p. 408.

³ *Ibid.*, p. 410.

⁴ *Ibid.*, p. 412.

⁵ *Ibid.*, p. 410.

Ако се върнем към самото название на лолардите, ще видим, че в него рефлектира един разпространен богомилски навик на непрекъснато шепнене на молитви. Той е отбелязан от Константин Иречек в неговата „История на българите“: „Когато минавали през някой мост и когато пристигнали в някое село, те имали навик да четат молитви. По тоя тих и мрачен шепот човек лесно можел да ги отличи от другите хора“.¹

Такова наблюдение е направила още Ана Комнина, която по повод изгарянето на богомилския водач Василий в Цариград през 1111 г., дава кратко описание на богомилите в своята „Алексиада“. Тя сочи техния навик да шепнат, да мрънкат – και μέχει ρινῶς σκέλεται.² В превода на латински, приложен в изданието на „Алексиадата“ от 1724 година, което цитираме, това мърморене и шепнене е плеонастично подчертано с въвеждането на две глаголни форми (*murmuro* – мърморя; и *susurgo* – шепна), а именно: *sub lingua murmure susurrantium*.³

Вероятно ползвайки Хоксемиус като източник, към въпросното описание на шепнене, на тихо пеене на молитви, се присъединява и известната „Католическа енциклопедия“, издадена на английски в началото на XX в.: „Хората от онова време извякоха това име от *lollium*, което значи плевел, но беше използвано във Фландрия в началото на XIV в. в смисъл на „лицемер“ и фразата „*Lollardi seu Deum laudantes*“ (1309) сочи произход от *lollen*, което значи да пея тихо (за сравнение – английския глагол *lull*)“.⁴

Можем да считаме, че в името лолардите отеква ехото от богомилския шепот, припев на молитви. А определението „хвалещи Бога“ (*Deus laudantes*) в някакъв смисъл ги доближава и до името на богомилите – „мили на Бога“. Така една съществена езикова и ритуална характеристика се пренася от България и

¹ Иречек, К. История на българите. София, 1999, с. 188.

² *Annae Comnenae porphyrogenitae caesarissae Alexias. Venetiis. Ex typographia Bartholomaeae Javarina. M.DCC.XXIV, p. 384.*

³ *Ibid.*

⁴ *The Catholic Encyclopedia, Volume IX. Ed. by Robert Appleton Company, 1910, p. 333.*

Гърция до Фландрия, Германия и Англия, сигнализирайки опосредствено родство на лолардите с богомилите. В наши по-рано публикувани изследвания с множество факти доказваме, че лолардите в Англия са най-западното разклонение на богомил-катарската ерес.¹

Макар че днешната английска литературна история и историография държи на тезата за островния произход на лолардите, еретически преноси от континента в средновековна Англия са отбелязани от автори още в края на XIX в. Това са Николай Осокин в отличния си труд „История альбигойцев и их времени“ (първо издание 1869),² Мойсей Гастер, издал през 1887 г. в Лондон книгата си „Илчестерски лекции върху гръко-славянската литература и отношението ѝ към европейския фолклор през Средновековието“³ и Иван Франко с многотомния си сборник „Апокрифи і легенди з українських рукописів“, като втори том, в който са изложени неговите наблюдения върху тези преноси, е от 1899 г.⁴ Още по-раншно богато изложение на такива контакти намираме в дисертацията на швейцарския учен Конрад Фюсли от 1761 г.: „Дисертация за еретиците, забелязани в Англия през XII век“.⁵ Целият този фонд от информация, наблюдения, анализи е непознат на английските изследователи. Всъщност закъснялото изолационистко разбиране за категоричния „изцяло английски дух“ (Englishness) на лолардите вероятно повтаря стара католическа теза, че островът се е спасил от континенталните ереси. Тя е спомената от Конрад Фюсли, а в по-нови

¹ На български: Василев, Г. Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура, р. 135–183. На английски: Vasilev, G. Bogomils and Lollards. Dualistic motives in England during the Middle ages – in: Etudes Balkaniques. Sofia. N3/1993; Vassilev, G. Traces of Bogomil Movement in English. – In: Etudes Balkaniques, Sofia, N 3/1994

² Осокин, Н. История альбигойцев и их времени. Москва, 2000. Първо издание 1869. Казань.

³ Gaster, M. Ilchester lectures on Graeco-Slavonic Literature and its Relation to the Folklore of Europe During the Middle Ages. London, 1887.

⁴ Франко, І. Передмова. – В: „Апокрифи і легенди з українських рукописів“. ІІ. Львів, 1899.

⁵ Fueslin, Jo. C. Dissertatio de fanaticis seculo XII in Anglia repertis. Bernæ, MDCCLXI.

времена я намираме повторена в Католическа енциклопедия: „Почти до втората половина на XIV в. Англия беше удивително чиста от ереси. Манихейските движения от XII и XIII в., които застрашаваха църквата и обществото в Западна Европа и които се появиха спорадично в Северна Франция и във Фландрия, не оставиха отпечатък в Англия. Малкото еретици, за които се е чуло, са били всички чужденци и не са намерили последователи в страната“.¹ С удоволствие ще добавим, че в своята „Литературна история на Възраждането в Италия“ българският литературен историк и фолклорист професор Иван Шишманов поставя поп Богомил като предтеча на Джон Уиклиф, съзирайки пренос на богомилски идеи в сред английските лоларди, като споменава по-конкретно град Норуич, графство Норфолк.²

Какъв е смисълът на изясняването на този проблем? Доста съществен – тъй като с факти даваме **първото очертание на тенденцията, че в английската средновековна литература и култура от XII в., когато е споменато присъствието на дуалистични апокрифи в Англия, чак до XVII в., тоест до творчеството на Джон Милтън, съществува значителна културно-философска тенденция, възникнала на основата на дуалистичната богомилско-катарска ерес.** В това пространство от време и в този контекст от литературни паметници, идеи и специфично образно мислене, попадат лолардите и тяхната иконопис, реформаторите Джон Уиклиф и Уилям Тиндейл, поетът Уилям Ланганд, апокрифните сборници „Летописец на света“ (Cursor mundi), „Угризение на съвестта“ (Aenbyte of Inwite), както и англо-нормандски варианти на „Повест за кръстното дърво“ (The Legend of the Tree of the Cross) и „Детство Исусово“ (Les enfauneces de Jesus Christ“), а също ве-

¹ The Catholic Encyclopedia, Volume IX. Ed. by Robert Appleton Company, 1910, p. 333. Тук Католическа енциклопедия попада в цитираното по-горе противоречие – възприемайки тезата за незасегната от континенталните ереси средновековна Англия, това издание (подобно Британската енциклопедия) на същата страница сочи, че името на лолардите е дошло от Фландрия.

² Шишманов, И. Литературна история на Възраждането в Италия. София, 1934, с. 22–24.

ликите поеми на Джон Милтън „Изгубеният рай“ и „Възврънатият рай“. Когато споменаваме Милтън, не бива да пропускаме факта, че той се изявява и като реформатор със същия темперамент и дуалистични разбирания като Уиклиф и Тиндейл, сам изразявайки идейната си приемственост с Уиклиф.

Напоследък сред част от английските колеги има и друг стремеж – към по-голяма прецизност при възприемането на историческото наследство. Дейвид Дениъл направи много, за да се открие по-ясно реформаторското дело на Уилям Тиндейл и за да се види изключителният му принос за развитието на английския език.¹ Той заяви, че основният превод на Библията (Authorized version, 1611), познат като дело на крал Яков и неговия кръг учени, всъщност ползва 80% от превода на Тиндейл. Такова мнение по-рано бе изразено епизодично и от други авторитети в Англия², но сега се излага ясно, отчетливо, като цялостна теза. Английската и американската академична публика проявява интерес към това историческо уточнение.

Споменатите в настоящия труд явления придобиват чертите на един ранен скрит пред-Ренесанс в английското общество. В това явление има особена красота, защото то е както пред-Ренесанс по върховете (Уиклиф, Лангланд), така и в пред-Ренесанс на низините, ако се вгледаме в книжовната дейност и иконопииста на лолардските общности. Тук има мястото такъв въпрос. Не е ли в известна степен подценен в английската медиевистика и културна история по-цялостният смисъл на този пред-Ренесанс? Има многобройни изследвания за лолардите, за Уиклиф, за Лангланд, има трудове дори за лолардската иконопис, но определение в смисъл на глобален и многостранен културен подем, движен от собствено идейно ядро, не е констатирано.

Не може да не се попитаме какво означават тези невероятни взаимодействия – когато идеи от една култура, българската, допълнително развити в катаро-провансалската, се оказват трай-

¹ Daniell, D. William Tyndale. A Biography. New Haven&London, 2001, p. 2.

² The Cambridge History of English and American Literature in 18 volumes (1907–1921). Vol. IV, p. 48.

на проява в трета култура – английската? Освен това български литературни произведения – апокрифите, се оказват включени в няколко национални литератури. Както сочи известната английска изследователка Маргарет Дийнисли, „еретическите преводи“ на народен език на Светите писания са между основните градива на създаващите национални литератури в Италия, Прованс, Франция, Испания, Германия, Англия.¹

Първият извод засега е, че високият културен порив е неунищожим. Дори подложен на преследване, той мигрира от една страна в друга, навсякъде стимулира оживление, превъплъщава се, мимикрира, докато дочака времето си на пълноценна изява. Вероятно вторият извод е, че **дуалистичната, тоест богомилокатарската образност и философия следва да се разглеждат като движеща сила на паневропейски пред-Ренесанс², както и като основна съставка на английската Реформация.** И трето – можем да допуснем, че културният потенциал на тази уникална философия не е изчерпан, че тя вероятно може да има период на съвременно оживление, защото съдържа пример потребен и за наше време – съумяла е навремето да убеди милиони хора да поставят духовните потребности над материалните. Тоест тя се е развила като култура на масите, като творческа самодейност на низините, алтернативна на mass-culture от американски тип. При богомили, катарите и лолардите взаимодействието между елитната култура на теологията и академи-

¹ Трудът на M. Deaneasly – Deanesly, M.A. The Lollard Bible (and other medieval biblical versions). Cambridge. 1920/1966 представлява забележителна панорама на ранните преводи на Библията, осъществени от еретиците в Западна Европа. Авторката обаче допуска неточност, когато поставя в корена на тази паневропейска литературна вълна валдейците. Новият завет е преведен на провансалски от катарите още преди Петър Валдо (Petrus Waldo, Pierre de Vaux), основателя на валдейското движение. Според анонимен хронист, той е споменат за първи път през 1173 г., през 1184 г. е отлъчен от католическата църква, докато още през 1167 г. катарските църкви провеждат свой събор в Сен Феликс дьо Караман, бидейки вече развити и вкоренени организации, разполагащи с Новия завет и с друга литература на провансалски.

² Подобно мнение вече е изказано от В. Зайцев в „Богомильское движение и общественная жизнь Северной Италии эпохи Дученто“. Минск, 1967.

зма от една страна и, от друга страна, самоизявата на широката публика имат изненадващо хармонични взаимодействия. Подобна сходна формула има своеобразна актуалност и днес. Не би следвало да се подминава и един друг значителен аспект на това явление – то е *par excellence* интернационално, като в същото време допринесло за зараждането на някои национални литератури – тоест то е било паневропейски стимул и мост на творчество.

Бих искал да добавя, че не започвам труда си с полемика. Изложената от мен теза, макар и алтернативна на традиционната позиция на английската историография, нямаше да бъде изработена в относително кратък срок, а приложената тук изобилна фактология нямаше да бъде събрана толкова бързо, ако не бях получил предварителни мнения и най-важното нещо – литература и публикувани източници от най-видни английски изследователи: професор Ана Хъдзън, професор Норман Танър, професор Дейвид Дениъл, професор Ръоне Вайс. Изследването ми в голяма степен е допълнителен прочит на откритата и натрупаната от тях информация. Така работата ми се опира и върху техните публикации, върху тяхната колегиалност. На свой ред се надявам, че откритията за континенталните връзки на лолардите с дуалистичните им корени от Прованс, Нормандия и Нидерландия, които сме направили с моята уважавана колежка г-жа Кръстина Гечева¹, също ще послужат на английските колеги. Първата стъпка в тази посока е предприета с включването на библиографията „Богомилството“ на г-жа Кръстина Гечева в библиографията на д-р Дерик Питард към обобщаващия колективен труд „Лолардите и тяхното влияние в късното Средновековие на Англия“². Благодаря на д-р Питард, затова, че е включил три мои студии в тази библиография и, че ме е посочил между изследователите, които са предоставили „допълнителни източници, разкрили неизвестни и трудно достижими препратки, които са оказали помощ с

¹ Гечева, Кр. Богомилството. София. Sofia, 1997. Второ допълнено и разширено издание, 2007.

² The Lollards and their Influence in Late Medieval England, Edt. Fiona Somerset, J. Havens, D.Pittard. Boydell&Brewer Ltd. 2003, p. 252.

редки езици, намерили са грешки в предварителния вариант и са развили моето познание до нови и непознати области“¹.

Значителна част от изследванията ми на английски и на френски се намират на сайта ми www.bogomilism.eu Изразявам моята голяма благодарност към професор д-р Василка Тъпкова-Заимова, която бе рецензент на публикациите ми в *Etudes Balkaniques* и чиито съвети допринесоха за подобряването им. Много съм задължен на важната подкрепа, която ми оказва професор д-р Надежда Драгова в академичната защита на изследванията ми.

Изказвайки благодарността си към английските и българските колеги, не бих искал да пропусна случая да благодаря на професор Валъри Хочкис, чието едномесечно гостоприемство през 2001 г. в библиотеката Бридуел на Южно-методисткия университет в Далас, САЩ, ми позволи интензивна работа с произведенията на Уилям Тиндейл и с реформаторските трактати на Джон Милтън. Благодаря за отзывчивостта на д-р Ана Брюнон от Франция, предоставила ми свои публикации за пренос на катарска книжнина в Англия през XVII в. Признателен съм на професор Томас Бътлър от Харвардския университет, който подкрепи тезата ми още на българска почва, изпращайки през 2000 г. благоприятен отзив за втория ми докторат. Подкрепа ми оказва и най-известният изследовател на катарството д-р Жан Дювернуа от Тулуза и затова отправям сърдечна благодарност към неговата памет.

Накрая ще предложа на читателите две практически обяснения. В различните глави от книгата има известно повторение на едни и същи извори и документи. Но това не е недоглеждане, а вмъкване на възлова информация там, където тя отваря врата към нова посока на изследването. За облекчение на по-нетърпеливите читатели, които се затрудняват в следването на лабиринтите на изворите и фактологията от старите документи, в края на книгата е приложена „Панорама на богомилски и апокрифни образи в английската култура XII–XIX век“, в която е

¹ Ibid, p. VII.

предадено съдържанието на книгата плюс друга допълнителна информация по един сбит и онагледен начин. Тази панорама бе представена през януари 2008 г. като изложба в Генералното консулство на Република България в в Ню Йорк благодарение на подкрепата на посланик д-р Николай Милков, а също в Българския културен център (БКЦ) в Скопие през ноември 2008 г. с помощта на тогавашния директор Спас Ташев. Благоприятните отзиви станаха повод за провеждане на 30.9.2009 г. пак в Скопие на международна конференция на тема „Богомилството и свързаните с него движения – средновековна култура на мира и на контакти между цивилизациите“. Нейни организатори бяха Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УНИБИТ) и Българският културен център в Скопие. Затова изказвам своята благодарност към ректора на УНИБИТ професор дин Стоян Денчев и към сегашния директор на БКЦ Димитър Христов.

Георги Василев

Глава първа: **ДЖОН УИКЛИФ
И ДУАЛИСТИЧНАТА
ТЕОЛОГИЯ**

**„Хляб наш над друга субстанция“
(oure bread ouer othir substaunce)**

След като посочихме връзките на английските лоларди с континента, би следвало да видим в какво се изразява европейското или катаро-богомилското мислене на лидера им Джон Уиклиф (роден около 1324 – починал през 1384). Защото той е възловата фигура на английската пред-Реформация и неведнъж видни автори го поставят за начало на Реформацията. Достатъчно е да цитираме заглавия и формулировки като: „Лолардството и Реформацията“, „Преждевременната Реформация“ или да споменем известното прозвище на Джон Уиклиф „утринна звезда на Реформацията“¹. Както бе посочено в увода, славянските апостоли са превели само Апракос (подборно евангелие), докато пълната версия на Новия завет възниква по-късно като дело на учениците им. Така или иначе техният подход, тяхната школа на превода остава като характеристика на последвалата и по-късно преводаческа дейност в Охрид и Преслав. Точно нея и нейните преписи имаме предвид, когато говорим за кирило-методиевски версии.

По същия начин ние се съобразяваме с днешното становище на английските и американските медиевисти, че вероятно самият Джон Уиклиф не е прекият изпълнител на превода на Новия завет. Още в предговора на книгата си „Библията на лолардите“ Маргарет Дийнисли пише за „междинна версия“, за текстове, създадени в средите на уиклифовите последова-

¹ Gairdner, J. Lollardy and the Reformation in England . 4 vol. London. 1908–13 (repr. 1968); Hudson, A. The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History. Oxford: Clarendon, 1988; Thomson, A. Morning Star of the Reformation: The life of John Wycliffe. Bob Jones University Press, 1988.

тели¹. В Кеймбриджската история на английската и американската литература се говори за превод на Никълъс Хиърфорд (Nicholas Hereford), както и за ревизия на превода, осъществена от Джон Първи (John Purvey)².

Ситуацията е обобщена от Валъри Хочкис: „...сега преобладава мнението, че Уиклиф не е пряко свързан. Въпреки това, той със сигурност вдъхнови последователите си да предприемат това начинание“³. За насока в нашата работа избираме препоръката на Кеймбриджската история на английската и американската литература, а именно: „Но трябва да се повтори, че историята на тези ранни преводи трябва допълнително да бъде дешифрирана и написана“⁴, което ни позволява да въведем по-друг подход за работа. Освен че възприемаме по-широкото понятие „преводи от кръга на Уиклиф“ (Wycliffite translations), ние вземаме един по-късен препис – от периода 1400–1450 г.⁵ Предполага се, че при него, вследствие на многократните преписи и изтеклото време, ще да е настъпило едно отдалечаване от оригинала. И ако намерим в този текст характеристики, присъщи за философията на Уиклиф, те в още по-голяма степен ще бъдат валидни за онези ръкописи, за които се счита, че са били под пряко наблюдение или под редакцията на самия Уиклиф. В този аспект може да се прибави следното наблюдение: извършваната от нас периодична съпоставка между подалечния препис от 1400–1450 г. и преписа, който се приема като дело на ръката на Уиклиф (изданието на Форшол и Мадън от 1850

¹ The Lollard Bible and other Medieval versions by Margaret Deanesly, M.A. Cambridge at the University press, 1920/1966, p. VII.

² The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907–21). Vol. II The End of the Middle Ages, p. 29–30.

³ Hotchkiss, V. Outlawed English – in: Formatting the World of God. Ed. By Hotchkiss, V. and Charles Ryrle. Dallas, 1998, p. 65.

⁴ The Cambridge History of English and American Literature..., Vol. I I, p. 30. Мнението за трудностите по реконструирането „на историята на Уиклифовата библия“ споделя и Н. Hargreaves по повод работата си с маргиналните глоси в Уиклифовите преводи на Новия завет. The Marginal Glosses the Wycliffite New Testament. – In: Studia Neophilologica. Upsalla, 33(1961), p. 300.

⁵ Wycliffite Manuscript. The New Testament. England, 1400–1450. Ed. By Bridwell library and Octavo edition. CD, 1999.

г.)¹ показва съвпадение в основните тълкувания, в специфичните термини, които ползва самият Уиклиф. Тази близост, това съвпадение резонира и с теологията на Уиклиф, изразена в други негови съчинения. Изобщо нашето изследване е в сферата на идеите, каквото не е било предприемано досега. А материал за проучване на идеите и на мисленето на Уиклиф има достатъчно, независимо от продължаващото изясняване на неговото ръкописно наследство.

Основните подходи, които използваме тук, са честотен анализ на лексиката му и херменевтика – тълкувателен анализ. Разбира се, и компаративният метод, сравнението с ключови разбирания на богомилите и катарите. Тъй като ползваната от нас версия е на дигитален носител, това позволява точно количествено описание на специфичната лексика на Уиклиф. Поради редица обективни причини не сме могли да ползваме предишни издания на Уиклиф, както и други преки източници, свързани с уиклифовия преводачески кръг².

Когато отворите съвременното официално издание на Библията на английски (примерно Holy Bible. New revised standart version. Oxford. 1989) и зачетете молитвата „Отче наш“, ще видите, че там Бог е помолен да даде „в днешния ден хляба наш всекидневен“ (this day our daily bread). Но когато човек се запознае с уиклифитовите преводи на Новия завет на английски, започнати около 1380

¹ The Holy Bible, containing the Old and New Testament with apocryphal books, in the earliest English versions made from the Latin Vulgatee by John Wycliffe and his followers. Edited by J. Forshall and Fr. Madden. V. IV. MDCCC.L. Голямо издателско постижение с отлично въстъпление и актуален и днес анализ.

² Като такива в литературата са посочени: New Testament, translated out of the Latin Vulgate by John Wyclif, about 1378. Edited by John Lewis. London, 1871; New Testament, translated from Latin, in the year 1380 by John Wiclif, D.D. To which are prefixed Memoirs of the Life, Opinions, and Writings of Dr. Wiclif, and the Historical Account of the Saxon and English Versions of Scriptures, previous to opening of the fifteenth century. London, 1810; New Testament. The earlier version. By Lea Wilson. London, 1848; MS Bodley 959 Genesis-Baruch 3.20 in Earlier version of the Wycliffite Bible. Ed. C. Lindberg (Stockholm Studies in English 6 (1959), 10(1963), 13(1965), 20 (1969) и др.

г., намира по-друг текст: „нашия хляб – над другата субстанция“ (oure breed ouer othir substaunce – Matthews 6, 9–13).¹

Какъв е този необичаен превод, който се отличава от останалите английски преводи на Новия завет, а и не го виждаме в историята на официалните преводи на Библията на другите западноевропейски езици?

Защо е тази разлика, защо е това необичайно звучене, в което очевидно освен превода има и малък собствен коментар на преводача? Какъв е този хляб, поставен във висша позиция над другите субстанции? Откъде произтича това върховенство и какъв е неговият скрит смисъл. Отговорът на тези въпроси по принцип е даден от академик Йордан Иванов, наш бележит филолог и историк. В своята известна книга „Богомилски книги и легенди“ той сочи, че босненските богомили правят именно такова четене на „Отче наш“ (или „Господнята молитва“), произнасяйки: „хляба наш иносуци (т. е. от друга същност – б.м., Г.В.) дай нам всеки ден“². Йордан Иванов цитира, че такова е звученето и в Лионския препис на албигойските новозаветни книги – *E dona a noi lo nostre pa qui es sabre tota causa* („хляба, който е над всяко нещо“), както подобна е и една староиталианска версия: „Il pane nostre sopra tucte le substantie da a pnoi oggi („нашият хляб над всяка субстанция“). **Всъщност Джон Уиклиф възпроизвежда точно изречение на италианските катарите „lo nostre pa qui es sabre tota causa“.**

Тъй като богомилите са предали на катарите вариант на кирило-методиев превод на Новия завет (в последствие преведен на латински от катарите), ние се насочваме към идеята, **че Джон Уиклиф е превел Новия завет не от Вулгата³, както се пише по-късно в печатните издания на превода му, а именно от кирило-методиев препис, преведен на латински.** Между другото и днес в българския превод на „Отче наш“ се

¹ The Holy Bible, made from the Latin Vulgate by John Wycliffe and his followers. V.IV. Oxford. M.DCCCL, p. 18.

² Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. София, 1923, с. 113.

³ Вулгата (*vulgata versio* – общовъзприета версия) е преводът на Библията от гръцки на латински, с който и днес си служи римо-католическата църква. Той е извършен от Йероним Блажени около 386–405 г. (б.ред.).

казва „хляб наш насъщни“, което е много по-близо до гръцкия оригинал ἄρτον ἡμῶν τοῦ ἐπιούσιου, където думата ἐπιούσιου в буквален превод означава „надсъщен“ Вижда се, че Кирило-Методиевият превод по-плътно следва гръцкия оригинал в сравнение латинския превод на Вулгата, където се казва „хляб наш всекидневен“ (quotidianum). Да, при различните версии на Вулгатата в Матей или в Лука (11:2–4) също се използва терминът „supersubstantialem“, тоест „надсъщностен“, само че той практически е изключен от литургичната и ритуалната практика на католическата църква. Нещо повече, в Средновековието се е считало за сигурен знак за ерес, когато в „Отче наш“ вместо „хляб наш всекидневен“ (panem nostrum quotidianum) се произнасяло „надсъщностен“ (supersubstantialem).

В протоколи на инквизицията от Каркасон, Collectio Occitanica се донася, че в Ломбардия, в замъка Сермион, епископът на еретиците от Тулуза Бернард Олива, когато е казвал молитвата „Отче наш“, е произнасял panem nostrum supersubstantialem,¹ Много са авторите, още през XIX и началото на XX век обърнали вниманието на богомилския акцент върху „хляб наш иносущни“. Тук ще изброим някои от тях, защото се сблъскахме с едно консервативно подценяване у нас и в чужбина на този детайл, с неумение да се разчете неговото теологическо значение.² А.Пюеш и А. Вайан подчертават оп-

¹ Döllinger, Ign. v. Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer herausgegeben. t.II.München, 1890, p. 38:...dicendo in oratione Pater Noster: panem nostrum supersubstantialem. Същият случай е цитиран и от Йордан Иванов.

² Ще посочим, че теологията на богомилите и катарите има само няколко добри тълкувания като това на Райчо Каролев от XIX в., на А. Пюеш и А.Вайан, на Едина Бозоки (Edine Bозoky) от XX век и някои други. За България причината е, че изследванията на богомилството след 1944 г. попаднаха под марксистическата интерпретация в това учение да се вижда най-вече социално движение, а на запад силното католическо влияние ограничаваше вглеждането в тънкостите на дуалистичната философия. За Англия изобщо няма изследване в този аспект. Може да се каже, че явният дуализъм на лолардската книжнина и на лолардските общини не е схванат от нито един английски автор, че той се третира като нещо странно, което дори може да бъде изоставено. Единственият английски изследовател, който

исаното от Евтимий Зигавин разбиране, че „богомилът е изградил убежището си, че истинският евхаристичен хляб, това е *άρτος επιούσιος*, с който всекидневно да придобива плътта и кръвта на Христа“.¹ Впрочем Зигавин изтъква и специалното внимание на богомилите към термина *επιούσιος*, с който характеризират хляба: *τον άρτον γαρ, φησί, τον επιούσιον*.² Николай Осокин също отбелязва „гръцката практика“ на богомилите и катарите: „Отче наш“ те пеели по гръцки образец, заменяйки думите „хляб наш насъщен“ (*quotidianum*) с думите „хляб наш свърхестествен“ и добавяйки накрая „яко твое есть царство“ и т.н., което основателно е прието от Източната църква“.³ Жан Гиро, изследовател и опонент на катарите (макар с вековно закъснение), ги упреква, че „дори дръзнали да поправят самото слово на Христа“, позволявайки си по своему да четат спомнатия пасаж от „Отче наш“⁴ Ще си позволим да заемем едно по-пространно изясняване на катарското разбиране за „Господнята молитва“, направено от Шарл Шмит през 1849 г.: „... те тълкуваха „всекидневния хляб“ в смисъл на храна за душата, и казваха вместо простата формула от Писанието: „Дай ни днес нашия надсъщностен (*supersubstantialem*) хляб, завършвайки с думите: яко твое е царството и силата и славата во веки веков. Тъй като тези думи не се намират във Вулгата, противниците на катарите, които не познаваха оригиналния текст, ги обвиняваха, че са фалшифицирали Библията на това място. Това е упрек, който те (катарите – б.м., Г.В) не заслужаваха, защото в тази точка тяхната версия, направена въз основата на гръцки

извършва една добра систематизация на теологията на лолардите (без да посочва произхода ѝ) е Норман Танър в труда си Tanner, N. Heresy trials in the diocese of Norwich 1428–31. London, 1977.

¹ Puech, H., A. Vaillant. *Le traité contre Les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*. Paris, 1945, p. 245.

² Ficker, G. *Die Fundagiagiten*. Leipzig, 1908, p. 97.

³ Осокинъ Н. *Исторія Альбигойцев до кончины папы Иннокентія III*. Казань, Т. I. 1869, с. 214.

⁴ Guiraud, J., *Cartulaire de Notre Dame de Prouilles, précédé d'une étude sur Albigeisme languedocien au XII et XIIIe siècles*. T. I. Paris, 1907, p. CXXXII.

източник, беше по-вярна в сравнение с версията на Западната църква“.¹

Имено Шмит дава и повтореното от Йордан Иванов век по-късно обяснение. Той сочи, че в гръцкия оригинал изразът от Матей *τον ἄρτον ἡμῶν τον ἐπιούσιον*, повторен и в Лука, „се превежда във Вулгата – като *panem supersubstantialem* (Матей) и *panem quotidianum* (Лука)“. Той добавя, че последният израз „бе по-възприет в Църквата (католическата – б.м., Г.В.) повече от първия“.²

Дуалистична критика на католическата църква

Всъщност може да се каже, че преводът на Уиклиф „*oure breed oure othcr substaunce*“ е повече от превод. Той е силно акцентиран коментар, защото замества думата „*supersubstantialem*“ с цели три други думи „*ouer othir substaunce*“, целящи да утвърдят надматериалното разбиране за словото като духовен хляб. Неведнъж при други поводи, при това в открита полемика в католическата църква в Англия, Джон Уиклиф застъпва гледището, че словото е духовен хляб и истинско причастие: „Считаме хлябът да е достойнството на Христовите слова“ (*Teneamos ergo quod, virtute verborum Christi, panis fit*).³ Съвпадението с дуалистичната теза е безспорно, ако се вземе наблюдението още от началото на XII в. на Евтимий Зигавин, според когото богомилите „Хляб на общността наричат молитвата „Отче наш“ (*ἄρτον μεν κοινωνίας ονομάζουσι την προσευχήν του Πάτερ ἡμῶν*)⁴ Същото е съвпадението и с тезата на албигойците, документирана от инквизицията в началото на XIV век, че „Божие слово е този хляб“.

¹ Schmidt, C. *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*. T.I,II. Paris-Genève, 1849, p. 117.

² Ibid.

³ *Confessio Magistri John Wycliff* – in: *Fasciculi zizaniorum magistri Johannis Wycliff cum tritico*. Ed. By Walter Shirley. London, 1858, p. 120.

⁴ Ficker, G. *Die Fundagiagiten*. Leipzig, 1908, p. 97.